

общелиологическая дисциплина. – Калинин, 1989. – С. 78; ⁵Кожина М. Стиль и жанр: их вариативность, историческая изменчивость и соотношение // *Stylistika: Styl I gatunek.VIII.* – Ople, 1999. – С. 15; ⁶Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. – С. 378; ⁵Пилинський М. Мовна норма і стиль. – К., 1976. – С. 285; ⁶Там само. – С.24; ⁷Там само. – С.32; ⁸Матезиус В. Язык и стиль // *Пражский лингвистический кружок.* – М., 1967. – С. 464; ⁹Шевченко Л. Концепти теорії інтелектуалізації літературної мови в контексті розвитку стилю масової інформації // *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: Вип.VII.* – К., 2003. – С. 14.; ¹⁰Гумбольдт фон В. Избранные труды по языкознанию / Под. ред. проф. Г. Рамшивили. – М., 1984. – С. 376; ¹¹Шевченко Л. Значч. праця. – С. 13; ¹²Там само. – С.13; ¹³Там само. – С.14.

Ю.П. Коротич, магістрант

ЛЕКСИКА НА ПОЗНАЧЕННЯ НЕЧИСТОЇ СИЛИ В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦІВ

У статті розглянуто способи номінації, словотвірні типи і типові внутрішні форми лексичних одиниць, які входять до ЛСГ зі значенням “нечиста сила, чорт”, а також на основі цього аналізу здійснено спробу показати ставлення українців до такого абстрактного поняття, як “злий дух”.

The description of the mythological vocabulary with the meaning “devil” was maid in this article. Also the attempt of showing the attitude of Ukrainians to the concept “evil” was realized.

Актуалізація досліджень взаємодії мови та культури, в тому числі етнолінгвістики як одного з аспектів цієї взаємодії, має свої об’єктивні причини. У сучасному світовому розвитку наявні дві взаємопротилежні тенденції, які спрямовують відповідним чином і розвиток наукових досліджень. З одного боку, це тенденція до глобалізації, пошук загальномовних універсалій, архетипів, а з іншого – прагнення до самоувираження кожної окремої нації, пошук свого етнічного ‘я’ у загальному масиві світової культури. Цей другий напрям і представляє етнолінгвістика.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики можна констатувати перехід до нової наукової парадигми, який, на думку багатьох дослідників, відбувся в усіх галузях гуманітарного знання¹. Домінантний антропоцентричний принцип, характерний для

сучасних наукових розвідок, скеровує увагу науковців на парадигматичний аспект дослідження мови, тобто на вивчення ставлення мовців до тих мовних знаків, якими вони користуються. На мовному матеріалі в цій статті спробуємо показати ставлення українців до таких абстрактних понять, як “злий дух”, “надприродні сили”, тобто інтерпретацію українцями того фрагменту дійсності, що знаходиться поза межами чуттєвого пізнання та є продуктом ментальної діяльності людини.

Об’єктом етнолінгвістичних студій є міфологія, що, за твердженням В.М.Мокієнка, належить “до таких виявів, в яких етнографи, фольклористи та лінгвісти постійно намагаються знайти початки і джерела національного”². Якщо міфологічна свідомість лише уривками зберігається в нашій генетичній пам’яті, не підтримується і не розвивається суспільством, втратила свою спадковість, то мова в сконденсованому вигляді зберігає коди національного менталітету, світовідчуття давніх українців.

Також слід зазначити, що визначним фактором формування міфологічної лексики було табування. Більшість дослідників вбачають причину цього явища в неконвенційному сприйнятті мовного знака, тобто в уявленні про те, що слово – це не умовне позначення якогось предмета, а його частина³, тому внаслідок виголошення імені може з’явитися сам предмет або істота. М.М.Маковський пов’язує явище табування з особливостями первісного мислення: відсутність причинно-наслідкового ряду; симбіоз минулого і сучасного; нерозчленування суб’єкта й об’єкта. Остання особливість виявлялася в отождоженні людини і світу, вождя і племені, творця і твору, речі і слова⁴. Будь-яка річ сприймалася чуттєво (у філософському сенсі), й образ відтворював лише зовнішній бік предмета – те, що можна було побачити і відчутти, тому магічне мислення не відрізняло частини від цілого, речі від властивості, загального від окремого. Це пояснює той факт, що в міфі форма тотожна змісту, і тому символічний образ представляє те, що він моделює⁵.

Лексика на позначення нечистої сили є найбільше дослідженою. За вибіркою зі “Словаря української мови” за редакцією Б.Грінченка ця група назв чоловічого роду налічує 42 одиниці. У ній можна виділити підгрупу напівдемонів (32 лексеми):

-чорт (*антипко, анцибол, арідник, безп’ятко, вражча, дідько, кадук, куцан, нечистий, хамінок, шайтан, хованець, водяник,*

польовик, гуркало, хапко, щезун, болотяник, гайовик, домовик, лісовик, очеретяник, пекельник, скарбник, літавець, перелесник, обаясник);

-біс (*біхреса, марник, ночник*).

Більшість лексики питома, до запозичених належать номени *шайтан* [Гр, 4, 482] (з арабської мови [Фасмер, 4, 395]) і *кадук* [Гр, 2, 207] (з польської мови [ЕСУМ, 2, 340]).

Номени аналізованої ЛСГ мають народнорозмовний характер, за винятком лексеми *біс*. Відомо, що у східних слов'ян чорт і біс – синоніми. *Біс* – родова назва всіх демонологічних персонажів. Ю.С.Степанов зазначає, що лексема *біс* – це назва того самого чорта, але вживана в книжній літературі⁶. При цьому в словнику, з якого проводилася вибірка, ці поняття взагалі не розмежовуються при перекладі або поясненні. Наприклад, *польовик* подається як “біс, що живе в лісі” [Гр, 3, 290], а *очеретяник* – як “чорт, що живе в очереті” [Гр, 3, 82]. Непрямим підтвердженням думки про різні сфери вживання цих назв є те, що міфоназва *чорт* має багато похідних народнорозмовного характеру, як: зменшувальні – *чортик, чорток*; збільшувані – *чортисько, чортище, чортяка*; збірні – *чортівня, чортівиння, чортяцтво*; присвійні прикметники – *чортів, чортячий, чортиха, чортиця, чортя, чортеня* (усього 15 одиниць), а також наявність великої кількості фразеологізмів, прислів'їв та приказок, в яких йдеться про чорта (вірять, як чорт у суху вербу; заломити чортові ковбасу; у чорта на рогах; Бога хвали, чорта не гніви тощо). Назва *біс* отримала більше розповсюдження в книжній літературі, ніж будь-яка інша на позначення демонів, завдяки тому, що в слов'янській Біблії слово *демон* було перекладене як *біс*⁷.

Лексема *біс* [Гр, 1, 131] – давнє запозичення, що означало “блищати, світити” [ЕСУМ, 1, 201]. Можна припустити, що *бісами* називали служителів язичницького культу, які виконували функцію запалювання ритуального вогнища, тобто “світили” на жертovníку, а споріднені слова *біситися, біснутися* первісно означали ритуальний стан жерця під дією ритуального напою. З часом, за християнською традицією, бісами стали називати всіх іновірців: бусурман, басурман, бісурман [ЕСУМ, 4, 201].

Ця група лексики є неоднорідною за своїм складом і включає різноманітні словотвірні типи, проте серед назв чортів можна виділити окремо 9 лексем, які характеризуються одним словотвірним типом і словотвірним значенням. Вони утворені від відносних

прикметників суфіксальним способом (суфікс –ик-) і мають словотвірне значення “назви істот за місцем їх перебування (проживання)”: *болотяник* [Гр, 1, 85], *водяник* [Гр, 1, 247], *гайовик* [Гр, 1, 266], *домовик* [Гр, 1, 419], *лісовик* [Гр, 2, 370], *очеретяник* [Гр, 3, 82], *польовик* [Гр, 3, 293], *пекельник* [Гр, 3, 105], *скарбник* [Гр, 4, 132]. Такий спосіб номінації нечистої сили характерний для всіх слов’янських мов, але при цьому специфічно українським чортом є *очеретяник*, що (відповідно до словотвірного значення) живе в очереті⁸.

Етимологія і словотвірне значення лексеми *марник* [Гр, 2, 406] затемнене. Труднощі етимологів пов’язані з нечітким формулюванням значення цього слова, з’ясувати яке могли б допомогти фольклорні тексти. На основі відомого зі словників можна зробити висновок, що в номінативному процесі могла бути використана або якісна ознака (“той, що неясно видніється, маячить”), або причетність до обряду поховання.

Характерне називання чорта і за зовнішніми ознаками: *антипко* “чорт, якому дверима відбито п’яти і він кульгає” [Гр, 1, 8], *безп’ятко* [Гр, 1, 44], *куцак* [Гр, 2, 334], *лисий дідько* [Гр, 1, 389].

Спосіб номінації за дією демонструють лексеми *гуркало* “домовик” [Гр, 1, 340] і *хапко* “чорт” [Гр, 4, 386]. Вони належать до одного словотвірного типу і мають відповідне словотвірне значення: “той, хто виконує певну дію”. Є.Є.Левкієвська вважає, що “функція міфологічного персонажа відіграє домінуючу роль для його формування й існування у міфологічній системі у порівнянні з субстанціональним оформленням”⁹. Це стосується, як бачимо, і *чорта*, хоча й не повною мірою, оскільки цей образ є центральним і найкраще розробленим в слов’янській міфології, з виразними зовнішніми ознаками (зооморфними і антропоморфними), сімейним станом (*чорт*, *чортиха*, *чортеня*), який, окрім нього, має лише його літературний аналог *біс* (*бісиха*, *бісеня*), певним місцем проживання і функціями. Характерно, що “сім’ю” можуть мати тільки *чорт* і *біс* як родові поняття нечистої сили.

Одним із доказів того, що до приходу християнських уявлень українці населяли міфічними істотами весь навколишній світ, а не лише його “земну” частину, є назви метеоритів. Вони існували в свідомості народу як невідома сила, про яку знали лише те, що вона здатна літати у вигляді вогняного колеса і має основною функцією спокушати молодих чоловіків та жінок. На цій основі сформувалися

назви метеоритів: *літавець* [Гр, 2, 371] (за ознакою: “здатність літати”) і *перелесник* [Гр, 3, 134] (за функцією: “той, хто лестить з метою спокуси”). Формам чоловічого роду відповідають форми жіночого: *літавиця*, *перелесниця*.

Семантично і формально близькі до вищерозглянутих лексем номен *ночник* “біс” (*нічниця*) [Гр, 2, 571] та *обаясник* “злий дух, що вночі літає до жінки – часто це померлий чоловік, якщо дружина сильно за ним сумує” [Гр, 3, 2]. Постає питання: чому лексеми *літавець*, *перелесник* і *ночник* мають паралельні форми жіночого роду, тоді як неродові позначення чорта не мають? Очевидно, необхідність форм жіночого роду впливає з їх функції (якщо жінок зваблює *перелесник*, то чоловіків – *перелесниця*, жінкам з’являються *літавець* і *ночник*, чоловікам – *літавиця* й *нічниця*).

Окремо в цій підгрупі виділяються ще шість лексем: *арідник*, *анцибол*, *хамінок*, *біхреса*, *дідько*, *щезун*.

Номен *арідник* – гуцульський діалектизм, що має значення “чорт” [Гр, 1, 9]. Ця лексема має те саме походження, що й російська *аред* “чорт; старий і злий чарівник; скупий злий жорстокий дід”, а саме, походить від імені біблійного чоловіка Яреда, що нібито прожив 926 років. Як менш вірогідні подаються припущення про зв’язок з ім’ям Ірод або з румунським *arid* “сухий, безплідний” [ЕСУМ, 1, 78]. В.І.Даль значення лексеми *аред* тлумачить як “старезний дідок, який вижив з віку, що заїдає чужий вік; старий буркотун, кашей, старий віщун, ворожбит, злий знахар”, а також *аредское дело* – “найбільш зле, східне, сатанинське” [Даль, 18]. Отже, значення “старий” переосмислилося на “злий, лихий”, що навряд чи було можливим у дохристиянські часи, коли старі люди користувалися великою пошаною серед громади, а найстарша за віком особа була головою роду.

Немає однастайності в науковців щодо походження міфоназви *анцибол* “болотний чорт” [Гр, 1, 8]. Як давній балтизм у східнослов’янських мовах зіставляється з литовським *ančiabalīs* “качине болото”, звідки “той, що належить до качинового болота, болотяник”. Припускається також запозичення з чеської мови, в якій могло бути результатом контамінації слів *antikrist* “антихрист” і *d’abel* “чорт”, у такому разі зближення кінцевого компонента з основою слова *болото* відбулося пізніше [ЕСУМ, 1, 78].

Ми можемо легко відновити словотвірний акт, що передував утворенню третьої лексеми: хам + -інок- = *хамінок* зі словотвірним

значенням “син, нащадок Хама” [Гр, 4, 385]. Ім’я біблійного героя Хама, одного з синів Ноя, стало загальною назвою людей, які розмовляють грубо, непристойно, погано поводяться, отже, цілком зрозуміло, чому чорта також називали нащадком Хама.

Біхреса – “біс, що живе в лісі, схожий на мужика у червоній шапці” [Гр, 1, 134]. Припускається, що вихідною формою для цього слова була лексема “безхреста” (дитина), яка шляхом різноманітних фонетичних змін, в тому числі під впливом діалектів, трансформувалася в “біхреса” [ЕСУМ, 1, 202]. На підтвердження автори наводять думку про те, що уявлення про душі дітей, які померли нехрещеними і блукають по лісах та болотах, були дуже поширеними. Такі персонажі як *мавка* й *русалка* теж часто фігурують у фольклорних текстах в образі маленьких дівчат. Можна припустити, що наявність червоної шапки – пізнього, літературного походження (згадаймо червону свитку з “Сорочинського ярмарку” М. В. Гоголя).

Лексема *дідько* “чорт” [Гр, 1, 87] зводиться до праслов’янського *dědъ [ЕСУМ, 2, 88] і демонструє зв’язок чорта з культом предків. Зв’язок лексем *дідько* і *дід* засвідчує форма множини *діди* – “прадіди, предки, діди” [Гр, 1, 86]. *Дідько* — синонім домовика, що оберігав дім і родину, домашнє вогнище. Пізніше значення оберігача дому було втрачене і зазначена лексема почала використовуватися на означення чорта взагалі. Семантичне навантаження зменшено-пестливого суфікса -к- свідчить про етносимволіку форми слова. Як вважає В.В.Жайворонок, “ці форми вираження є своєрідною даниною людини об’єктам її обожнення через персоніфікації, пошанування тощо”¹⁰. Міфоназва *дідько* виразно свідчить про те, що до приходу християнських уявлень українці не вважали земних духів нечистими. Звичайно, вони могли бути добрими або злими, але ці ознаки не були константними, а залежали від настрою певного міфічного персонажа та від ставлення до нього людей.

Утворення назви *щезун* [Гр, 4, 524] пов’язано з табуюванням і представляє поширений в українській міфології клас евфемістичних назв нечистої сили (чорта) типу: *той, що греблі рве; той, пропав би; той, скаменів би*¹¹. Іменник *щезун* утворений суфіксальним способом на основі імперативної дієслівної конструкції “той, щез би”. Назва не вказує на функцію. Це ілюструє наведений у словнику за редакцією Б.Грінченка приклад її вживання: “На дверях усіх будинків

вирізують, випалюють або намазують дехтем хрести, щоби сезуни не входили до середини, не наносили хороби людям та маржині”[Гр, 4, 524]. Як бачимо, функцією цього персонажа є завдання шкоди людині та її худобі, а не зникнення, як вважає О.І.Гліаді¹².

Отже, у підгрупі “напівдемони” виділяються дві синонімічні родові назви нечистої сили: *чорт* і *біс*. Представлені такі способи номінації:

- за зовнішньою ознакою (5): *антипко, безп'ятко, куцак, нечистий, лисий (дідько)*;
- за дією (функцією) (4): *гуркало, хапко, обаясник, перелесник*;
- за місцем проживання (12): *анциболот, болотяник, водяник, гайовик, домовик, лісовик, очеретяник, польовик, пекельник, скарбник*, а також *ночник* і *марник*;
- за якісною ознакою (1): *літавець*;
- за генезою(3): *біхреса, дідько, хамінок*;
- за ставленням мовця (1): *щезун*;
- за віком (1): *арідник*.

Міфоназви чоловічого роду – це різні способи номінації злого духу “нижчого” рівня, а точніше, *чорта* або його літературного аналога *біса*. Така велика кількість найменувань свідчить про важливість цього персонажа в житті пересічного українця, про те, що він посідав чільне місце в уявленнях нашого народу.

Затемнена етимологія і приналежність багатьох лексем до спадщини індоєвропейського лексичного фонду свідчить про давність найменувань, а відповідно, й образів, ними позначуваних. Уявлення про невидиму силу, яка здатна впливати на людину, належить до архетипів людської свідомості. Очевидно, значно пізніше ці уявлення почали набувати форми більш-менш конкретних персонажів. На думку М.Толстого, “до християнства в уявленнях слов'ян була лише одна надприродна сила, що мала досить нечіткі і розпливчасті форми”¹³.

Визначним чинником творення міфологічної лексики було табування. “Як бачимо, віра в магію слова визначила таку рису цього класу слів як множинність найменувань одного і того ж об'єкта”¹⁴. Допоміжним фактором у цьому процесі було бажання народу кожному явищу дати свою особливу назву.

¹Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу. – К., 2004. – С. 24. ²Мокієнко В. М. Українська мова і українська культура // Українська культура в європейському контексті. Міжнародна конференція 26 – 28 червня 2000 р. у Грайфсвальді. – Greifswald, 2002. – С. 110. ³Мечковская Н. Б. Язык и религия. М., 1998. – С. 42. ⁴Маковский М. М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: Образ мира и миры образов. – М., 1996. – С. 18. ⁵Мелетинский Е. М. Общее понятие мифа и мифологии // Мифологический словарь (под ред. Е. М. Мелетинского). – М., 1991. – С. 654. ⁶Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М., 2001. – С. 764. ⁷Власова М. Русские суеверия. С.-Петербург, 2001. – С. 136. ⁸Мокієнко В. М. Знач. праця.. – С. 113. ⁹Левкиевская Е. Е. Мифологический персонаж: соотношение имени и образа // Славянские этюды: Сборник к юбилею С. М. Толстой. – М., 1999. – С. 245. ¹⁰Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень // Мовознавство, №5, 2001. – С. 54. ¹¹Лукінова Т. Б. Етимологічні коментарі до назв міфічних істот у драмі-феєрії Лесі Українки “Лісова пісня” // Мовознавство, №3, 1992. – С. 19. ¹²Іладі О. І. Відбиття в українській діалектній лексиці дохристиянської релігії слов’ян // Літературні мови у просторі національної культури [Відп. редактор Л. І. Шевченко]. – К., 2004. – С. 126. ¹³Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М., 1995. – С. 235. ¹⁴Буткова Г. В. З історії слів “сатана”, “пекло”, “смерть” і їм синонімічних // Ізмаїльський державний педагогічний ін-т. Наук. вісник. Ізмаїл, 1999. – Вип. 6. – С. 12.

Умовні скорочення назв джерел

Гр. – Словарь української мови. Упорядкував Б. Грінченко: У 4-х тт. К.: Наук. Думка, 1995--1997.

Даль – Даль В. И. Толковый словарь русского языка. Современная версия. М., 2001.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. У 7-тт. Т. I-IV. – К., 1982–2003.

Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. I-IV. – М., 1964--1973.